

KAŞGARLI MAHMUD'UN DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'ÜNDE ERDEM VE BİLGELİK

Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN*

ÖZET

Bu makalede, Kaşgarlı mahmud'un Divanü Lügat't-Türk adlı eserinde kullanılan atasözleri ve şiirlerde, önce, "niçin ahlaklı olmalıyız?" gibi bazı metaetik sorunların cevapları aranmış, daha sonra, övülen erdemler (ve kınanan erdemsizlikler) tasnif edilip kısaca açıklanmış, son olarak da erdemle bağlantılı olarak yüceltilen bilge kişi ve bilgelik konuları irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügatî't-Türk, Erdem, Bilgelik

ABSTRACT

VIRTUE AND WISDOM IN KASHGARLI MAHMUD'S DIVANU LUGATI'T-TURK

In this article, Kashgarli Mahmud's well-known work, Divanü Lügat'i-Türk, has been elaborated; and first the answers to some metaethical questions like "why should we become moral?" have been looked for, then the virtues (and the vices) have been categorized, described, and briefly explained, and finally the concepts of wise man and wisdom have been dealt with.

Keywords: Kashgarli Mahmud, Divanü Lügatî't-Türk, virtue, wisdom

Olgum sanga qodur men

Erdem ögüt xumarı

Bilge erig bulup sen

Yaqqıl anıng taparu

(s. 434)

Ahlaki değerler, erdemler ve erdemsizlikler, evrensel ve nesnel midir yoksa görece, tarihsel, toplumsal, kültürel ve hatta kişisel ve öznel midir? Etiğin, özellikle de metaetiğin en temel sorularından ve tartışma konularından biri budur.¹

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda, Karahanlılar devrinde yaşamış, Orta Asya ve Orta Doğunun kültür merkezi şehirlerinin pek çoğunu dolaşmış, Türkçenin ve Türk kültürünün zenginliğini göstermek için 1072-74 yılları arasında Divanü Lügat't-Türk adlı ünlü eserini yazmış bir Türk dilbilimcisi ve alimidir.

Yukarıdaki temel soruya, günümüzde daha yaygın ve daha popüler olan tarafı tutar ve 'ahlaki değerler elbette görecedir, içinde yaşanılan tarihin, coğrafyanın, kültürün ve yazarın kişisel özelliklerinin ürünüdür' dersek, Kaşgarlı ile ilgilenmenin değeri sadece tarihsel ve görece olur. Buna karşın, eğer, özellikle gelenek-görenekler, örf ve adetler tabii ki görecelik ve değişkenlik arzeder ve etmesi de doğal ve hatta gelişme anlamında olmak kaydıyla makbuldür; ama temel ahlaki değerler, ilkeler ve erdemler, her devirde ve kültürde farklı diller ve ifadelerle dile getirilmiş de olsalar aynı içerikleri övmüş ve öğütlemiştir' şeklindeki klasik görüşe yakın duruyorsak, bu kez Kaşgarlı'da erdemler ve erdemsizlikler üzerinde durmak sadece tarihsel değil, aynı zamanda ahlaki ve eğitimsel bir değer de taşır.

Biraz sonra göreceğimiz üzere, Kaşgarlı'nın erdem ve bilgelikle ilgili derledikleri ve söyledikleri bin yıl sonra da öneminden ve değerinden bir şey kaybetmemiş değerlerdir. Pek çoğu atasözlerinde formüleleştirilmiş ve sözlü kültürle günümüze kadar taşınmış olan bu değerler hala toplum içinde canlılıklarını sürdürmektedir. Bununla birlikte, onların daha yakından tanınması, bilinmesi ve değer erozyonunun yahut toplumsal anominin yaşandığı günümüz insanına daha canlı ve etkili bir biçimde rehberlik etmeyi sürdürmesinde büyük bir yarar vardır.

¹ Örn. bkz. Jill Oliphant, *Religious Ethics for AS and A2*, (London and New York: Routledge, 2007), 2. Bölüm (Moral Absolutism and Moral Relativism), ss. 23-37. Harry J. Gensler, *Ethics: A Contemporary Introduction* (London and New York: Routledge: 1998), 2. ve 3. Bölümler (Cultural Relativism, Subjectivism), ss. 10-32.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi ABD.

Bilindiği üzere, erdem ve bilgelik en azından Antik Yunan felsefesinden beri birbiri ile yakından ilişkili görülen iki temel kavramdır. Kimi zaman erdem öne çıkarılır ve bilgelik çeşitli erdemler arasında bir erdem olarak gözüktür; örneğin, Platon'un dört temel erdeminden birincisi bilgelik/hikmet erdemidir.² Kimi zaman da bilgelik öne çıkarılır ve erdem bilgeligi oluşturan iki temel unsurdan, yani bilgililik ve erdemlilikten, birini oluşturur. Bazen de her iki birden bir başka üst kavramın en önemli iki alt bileşeni gibi görülürler; örneğin, gerçek mutluluğun en temel iki bileşeni, erdemli ve bilge biri olmaktır. Gerçek anlamda mutlu olmanın yolu, yüksek düzeyde erdemli olmaktan; yüksek düzeyde erdemli olmanın yolu da, ileri düzeyde bir bilgelik sahibi olmaktan geçer. Dolayısıyla erdem ve bilgelik, öncelikle birbirini tamamlayan, sonra da her ikisi birden en yüksek mutluluğu sağlayan temel değerlerdir.

Divanü Lugati't-Türk'te³ de erdem ve bilgelik arasında yakın bir ilişki görülür. Örneğin bir beyitte gençlere, erdemli ve bilge kişiden öğüt alması ve erdemli bir bilge olmanın yollarını öğrenmesi tavsiye edilmektedir. Bunu gerçekleştirebilirse halkın şefi, önderi veya lideri durumuna yükseleceği anlatılmakta, böylece erdem arayışını ve bu yolda karşılaşılabilecek sıkıntılara katlanmayı teşvik edecek güçlü bir motivasyon sunulmaktadır. Kitapta, bu noktada da kalınmamakta ve bu konuma ulaşan kişiye, bu aşamadan sonra yapması gerekenlerle ilgili tavsiyede bulunmaktadır. İşte bu nokta erdem ve bilgeligi bir araya getirmekte ve halkın önderi olanın dağıtması gereken en önemli iki değer olarak gösterilmektedir:

“algi öğüt mindin ogul erdem tile

Boya ulug bilge bolup bilging üle

Ey oğul, benden öğüt al ve erdem dile

² Bkz. Platon (Eflatun), *Devlet*, çev. Sebahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992) s. 117 vd.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, Çeviri, uyarlama, düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005). Bu esere, metin içinde çok sık geçtiği için kısaca Divan denilecek ve dipnot sayfa numaraları metin içinde verilecektir.

(Böylece) halkın şefi olursun ve onlara bilgelik ve erdem dağıtırsın. (s. 372)

Bu yazıda biz, *Divanü Lugati't-Türk*'de geçen 300'e yakın atasözünde, bazı beyitlerde ve kelime açıklamalarında geçen temel erdemler, erdemsizlikler ve bilgelikle ilgili sözler ve görüşleri, şimdilik çok fazla değerlendirmeye ve yorumlamaya gitmeksizin, bir araya getirmeye çalışacağız. Aslında atasözleri bağlamında ele alınan erdemleri, bugün Anadolu'da kullanılan atasözleriyle ilişkilendirmek, benzer anlamdaki ayetler, hadisler ve İslam ahlak hikemiyatı ile desteklemek, antik ve çağdaş ahlak felsefesi kuramlarıyla karşılaştırmak suretiyle ayrıntılı bir şekilde analizini ve yorumunu yapmak çok yararlı olurdu. Ama bunun bir makale sınırları içine sığmayacağını görünce bundan vazgeçtik ve erdem ve bilgelikle ilgili sözleri tasnif ve tasvir etmekle yetinmek zorunda kaldık. Dolayısıyla aşağıdaki 5 başlık altında ahlakın felsefi ve eğitimsel yönüyle ilgili görüşlere kısaca değindikten sonra, sırasıyla erdemler, erdemsizlikler ve bilgelikle ilgili atasözleri ve düşüncelerin tasvirini yapacağız.

1. Niçin Ahlaklı Olmalıyız?

Niçin merkezli sorular felsefenin en temel sorgulamalarının özünü oluştururlar. Ahlak felsefesinin en temel sorularından biri, “niçin ahlaklı olmalıyız?” sorusudur. Felsefi açıdan ideal insan ya da aklı başında her insan, neyi niçin yaptığının farkında olan ve bunu böyle yapmanın makullüğünün gerekçelerini öteki aklı başında insanlara da (kanıtlamasa bile) gösterebilen ve açıklayabilen insandır. Ahlaklı, erdemli olmaya davet edilen insanların, gençlerin ve hatta çocukların hepsi, bunu sorgulamaksızın kabul etmemekte, niçin böyle davranmasının kendisi açısından iyi olacağını ikna edici gerekçelerini görmek istemektedir. Bu sorunun cevabında bazen ahlaklılığın kişinin kendisine, toplumuna, insanlığa, diğer canlılar ve çevreye yararlı olacağı merkezli cevaplar verilmekte, bazen ahlaklılığın vicdanın, dinin ya da ilahi buyruğa itaatın bir gereği olduğu öne sürülmekte, bazen de ahlaklık her birimizin içinde var olduğu öne sürülen ahlak yasasına bağlılığın gerektirdiği ödevi yerine getirmekle temellendirilmeye çalışılmaktadır.

Divanü Lugati't-Türk'de “Niçin ahlaklı olmalıyız?” sorusuna cevap bağlamında dikkat çeken sözlerden biri, erdemsiz insanın aynı zamanda uğursuz

bir insan olacağı, çünkü erdemsizliği yüzünden uğurluluğun ondan çekileceğidir. Uğursuzluk, başarısızlık ve mutsuzluğa neden olabilirken, uğur da başarı ve mutluluğunun bilinçli çaba ötesi desteklerinden sayılır. Uğurlu biri olmak ve uğurlu insanlar ve olaylarla karşılaşmak için de erdemli olmamız gerekir. Nitekim, o dönemin Türkleri arasında yaygın olan sözlerden birinde şöyle denir: “*erdemsizden qut çertilür*: Erdeme ve iyi tavra sahip olmayan kimseden uğur çekilir.” (s. 229)

Ahlaklılığın bireysel yararlarından biri de, kişiyi iç daralmasından, bunaltıdan, doyumsuzluktan, çeşitli kaygı ve stres kaynaklarından ve depresyon nedenlerinden kurtarıp, iyimsen, iyiliksever, gözü-gönlü tok, yüce gönüllü ve manen olgunlaşmış biri haline getirmesidir. Gönlü ahlaki ve manevi duygulardan yoksun olanın, mal ve mülkle, güç ve kudretle ya da haz ve hâkimiyetle; hayatından memnun, yaşamdan zevk alan, mutlu, huzurlu, sağlıklı ve örnek bir insan olamayacağı türü vurgulara Divan'da rastlanır. Gönül zenginliği, öteki zenginliklerden önce gelmelidir. O yoksa öbürünün fazla bir değeri olmayacaktır:

köngül kimmig bolsa qalı yoq çıgay

Qılsa küçün bolmas anı toq bay

Kimin gönlü yok, yoksulsa [kalben yoksul olan]

Güçle tok ve zengin yapılmaz [manen zengin olamaz].” (s. 230)

Ahlaklılık ya da ahlaksızlık kişinin sadece kendisiyle sınırlı kalmaz; çoğu zaman ailesini ve hatta gelecek kuşakları da etkiler. İyi ahlak ve alışkanlıklar, çocuklara bırakılabilecek en güzel miraslardan biri olduğu gibi kötü bir ahlaki davranış az veya çok onların da yüzlerini karartacak, alınlarında bir leke olarak görülebilecektir. Bu yüzden insanlar sadece kendilerini değil ailelerini de düşünerek, onların da yararı için, ahlaklı olmalı ve erdemsiz davranışlardan kaçınmalıdır. Çünkü Türk atasözüne göre, “Atası anası açık almıya yese oğlu kıızı tışı qamar: Baba ya da anne ekşi elma yese, oğlanın ya da kızın dişi kamaşır.” (s. 394)

Divanü Lugati't-Türk'de rastlanan ahlaklılık gerekçelerinden biri de, halk içinde itibar kazanmak ve adın/şanın yarınlara kalmasıdır. Halkın, kişilik bozuklukları, kimlik sorunları, karakter zayıflıkları ve erdemsizlik zafiyetleri olan kimselere itibar etmeyeceği hatırlatılarak, toplum içinde iyi bir yer edinmek ve hatta kendi toplumunun sınırlarını aşan, ölümünden sonra da adının iyilikle anılmasını sağlayan bir güzel ün kazanmak isteniyorsa, güzel huylar ve iyi karakterler geliştirmenin kaçınılmaz olduğu belirtilmektedir. Aristoteles'den İslam ahlakçılarına ve oradan da günümüz erdem etikçilerine kadar ısrarla vurgulanan ve öncelenen iyi huyluluk, Kaşgarlı'daki şu beyit ve benzerlerinde belirtilen gerekçelerle birlikte teşvik edilmektedir.

Baqmas bodun sewüksüz

Burqı yüzi saranqa

Qazgan oliç tüzünlük

Qalsun çawıng yarınqa

Bakmaz halk sevgisiz

Cimri ve asık suratlı kimseye

Oğlum, iyi huy kazan

Adın yarınlara kalsın (yarın da anılsın)” (s. 420. Krş. 432, 654, 692)

2. Nasıl Daha Ahlaklı Olabiliriz?

“*Niçin* ahlaklı olmalıyız?” sorusuna ikna edici olumlu cevaplar bulunabilmişse, bu kez sıradaki en önemli sorulardan biri, *nasıl* merkezli soru grubudur; örneğin, nasıl daha ahlaklı olabiliriz, kendimizi kötü eğilimlerden nasıl arındırabiliriz, karakterimizi ve davranışlarımızı iyi yönde nasıl geliştirebiliriz? Bu bağlamda Divan'da dikkat çeken yöntemlerden biri, öğüt almak ve nasihatlere kulak verip uygulamaya geçirmektir. Atasözlerinden biri, bilgi edinmeyi, ama salt kuru ve kısır bir bilgi de değil, öğütlü ve etkili olan, bilgiyi verende etkili olmuş olup, alanda da olumlu etki bırakması umulan bilginin aranmasını ve ondan yararlanılmasını salık vermektedir:

“*kengeşlig bilig üdreşür, kengeşsiz bilig opraşur*: Öğütlü bilgi meyve verir, öğütsüz bilgi yıpranır – Alınan öğütlerle beslendiği sürece işlerin idaresi gündün güne gelişir, öğütten uzak durulursa gündün güne işler kötüye gider.” (s. 358)

“Öğütlü bilgi” tabiri oldukça ilginç ve hatta özgün bir tabir gibi gözükmektedir. Zira epistemolojide incelenen bilgi çeşitleri arasında gündelik bilgi, bilimsel bilgi, felsefi bilgi, dini bilgi, mistik bilgi, *a priori* bilgi, vb. birçok bilgi türünden bahsedilir; ama “öğütlü bilgi”den bahsedilmez. Bu bilgi türü, etikle epistemolojinin kesiştiği, birbirini tamamladığı, epistemenin etik değerlerle zenginleştirilip, kıymetinin artırıldığı bir bilgi türü olsa gerektir. Bilginin öğütlü olanında, sıradan bilgiye göre en az birkaç unsurun daha bulunması gerekir: bilginin içeriği, yararlı olabilecek bir öğüt niteliği taşımali; bilginin kaynağı, öğüt verebilecek erdem, tecrübe ve bilgelik sahibi biri olmalı; bilginin sonucu da verimli olmalı, meyve vermeli, insanın kendine ve etrafındakilere katkı sağlamalıdır. İşte pek çok konuda olduğu gibi, “nasıl daha iyi ahlaklı oluruz?” konusundaki araştırmamızda da böyle bilgiler arayarak ve onlardan yararlanarak yola çıkabiliriz.

Ahlaklılık konusunda anne-babadan alınma bilgilerimiz zaten vardır. Ancak bununla yetinmemeli, kendimizi teorik bilgi açısından sürekli yetiştirmeli, pratik eylemler ve hatta alışkanlıklarla da bunları daima pekiştirmeliyiz. Nitekim bir başka Türk atasözü şöyle demektedir:

“*keng ton opramas, kengeşlig bilig artamas*: Bol gelen giysi yıpranmaz, nasihatla perçinlenen zeka kötüye ulaşmaz. Bu atasözü işler yürütülürken başkalarına da danışılmasını, tek başına hareket edilmemesini öğütlemek için kullanılır.” (s. 304)

Demek ki bilgimizi öğütlerle meyve verir hale getirmemiz, zekâmızı da nasihatle perçinlememiz ahlaklılık yolunda başarımızın temel öğelerinden ikisidir. Ahlak alanında hiç kimse kendini öğüt ve nasihatten müstağni saymamalı; gerektiğinde, uygun ortamda, uygun bir dille öğüt ve nasihat vermektense çok fazla uzak durmamalıdır. Çünkü iyiliği övmek ve öğütlemek, kötülüğü yermek ve azalmasına çalışmak İslam dininin en temel ahlaki ilkelerinin başında gelmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle

buyurulmaktadır: “Sizden iyiye çağırın, doğruluğu emreden ve fenalıktan meneden bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır.” (3: 104)

Divan'da “Nasıl daha ahlaklı olabiliriz?” sorusuna cevap bağlamında dikkat çeken atasözlerinden biri de, bireyin bir ahlak sistemine bağlı olması ve ona bağlı kalmasının yararını öğütler mahiyettedir.

“*neçe munduz erse eş edgü, neçe egri erse yol edgü*: Ne kadar budala da olsa bir yoldaş iyidir, ne kadar eğri de olsa bir yol iyidir. Yoldaş şaşkın olsa bile bu durum çölde yalnız olmaktan daha iyidir, yol eğri olsa bile bir yolda gitmek çölde başıboş gezmekten daha iyidir, bir yol mutlaka bir hedefe ulaşır.” (s. 345)

Bu atasözü, postmodern dünya görüşü ve yaşam biçimini benimseyen ya da onun etkisi altında kalan pek çok insanın hayat felsefesini özetleyen “her şey gider” sloganı veya mottosunun bir hayli egemen olduğu günümüzde ne kadar üzerinde durulsa, yeniden yorumlansa ve canlandırılırsa azdır. Yolunu kaybetmek kötüdür, ama ondan da kötüsü, bunun farkında olmamak, hatta bunun iyi bir şey olduğuna inandırılmış olmaktır ki bu durum günümüzde oldukça yaygındır. Aşırı derecede yaygınlaşan bireysellik ve bireysellik bizi yoldaşlarımızdan, dostlarımızdan, komşularımızdan, meslektaşlarımızdan ve akrabalarımızdan etmektedir. Artık ne zor durumda kaldığımızda elimizden tutacak akraba ve dostlarımız, ne de yoldan çıktığımızda bizi doğru yola sevk edecek arkadaş ve yoldaşlarımız vardır. Oysa yukarıdaki atasözü yoldaşın budala ve şaşkın olanının bile yoldaşsızlıktan iyi olduğunu söylemektedir. Sözün ikinci kısmı, daha da önemlidir ve bir yol sahibi olmanın hiç yolda olmaktan ya da yollar arasında şaşıp kalmışlıktan daha iyi olduğunu, gerekçesiyle birlikte söylemektedir. Tüm dini ve ahlaki yolların eleştirilip gözden düşürülmeye çalışıldığı ve insanlara kendine yabancılaşmış bir biçimde çalışmak ve sonra da bilinçsizce tüketmekten başka bir yaşam biçiminin sunulmadığı günümüzde, eğri bile olsa bir yola bağlı kalmak tavsiyesi son derece gerekli ve yararlı bir tavsiyedir. Dolayısıyla, nasıl ahlaklı olabileceğimiz ve öyle kalabileceğimizin yollarından biri, bir ahlak sistemini, yolunu benimsemek ve bu sistemi iyi bilip hayatına uygulayan yoldaşlar edinmektir.

Ahlaklı olmak kadar ahlaklı kalmak da zordur ve özel bir çaba ister. Ahlaklı kalmayı sürdürebilmek için, bağlı olduğumuz ahlak yolunun emin

olduğumuz temel ahlak ilkelerini kolay kolay terk etmeme sebatı ve sadakatini göstermeliyiz. İçinde yaşadığımız kültürel ortamın ve genel ahlak anlayışının değişmesi ya da temel ahlaki değerlerimizin ahlaklılığı önemsemeyenlerce şiddetli eleştiriler ve saldırılara maruz bırakılması, evrensel ahlaki değerlerimizin aşınmasına ve terkine yol açmamalıdır. Yaşam biçimimiz ve hatta ahlak anlayışımızın görünen yüzü belki değişebilir ama evrensel özü değişmemelidir. Nitekim töre kelimesini evrensel ahlak olarak anladığımızda bu anlama gelen bir atasözünde şöyle denmektedir: “*el qalır törü qalmas*: Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez. Bu atasözü, birine töreye uygun davranmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 392, 587) Türkler çok göç etmiş bir millettir ama bu gibi atasözlerinin de etkisiyle temel ahlaki erdemlerini büyük ölçüde her yerde ve zamanda korumasını bilmiş, terk etmemişlerdir. Bunda anne-babaların çocuklarına bırakabilecekleri en değerli mirasların başında erdemliliğin kabul edilmiş olmasının büyük rolü olsa gerektir. Aşağıdaki mısralar bu hususu olağanüstü ifadelerle özetlemektedir:

Olgum sanga qodur men

Erdem öğüt xumarı

Bilge erig bulup sen

Yaqqıl aning taparu

Oğlum sana bırakıyorum

Erdemi ve görgüyü miras olarak

Bilge bir adamla karşılaştığında

Onun yanında kal (ve onun hikmetinden sebeplen) (s. 434)

Bugüne kadar böylesine değerli bir miras olarak tevarüs ettiğimiz, geçerliliği ve yaygınlığını hala koruduğunu gördüğümüz ve bizim de bizden sonrakilere aktarmak sorumluluğunda olduğumuz, 11. yüzyıl Türklerinin kullandığı atasözleri ve şiirlerde geçen, temel erdemlerden bazıları şunlardır.

3. Temel Erdemler

1. İç Güzelliği, İyi Huyluluk ve İyimserlik

İnsanlar değerlendirilirken, dış güzelliğine mi bakmak gerekir, içteki huyu ve karakterine mi? Divan'da bu sorunun cevabı açık ve nettir: “*yüzke körme erdem tile*: Yüze (ve onun solgun haline) bakma, (insanın içindeki) erdeme ve terbiyeye bak.” (s. 325, 718) İnsanın davranışlarına ve sosyal ilişkilerine yön veren içindeki duygu ve düşüncelerdir. İçimizde sevgi yoksa dışımızda güler yüz, cömertlik, yardımlaşma ve dayanışma ya hiç olmayacak ya da riyakarlığın ötesine geçemeyecektir. Erdemli davranışları kalıcı kılan, kişinin erdemli bir huy sahibi olması, temiz bir karakter, sağlam bir vicdan geliştirmesidir. Erdemlilik kişinin kalıcı huyu haline gelmemişse, bazı davranışları erdemli olsa da, kişi bir bütün olarak erdemli sayılmaz; ve onun her zaman erdemli davranacağına güven olmaz. Erdemliliğin özü içte, huyda ve karakterde başlar. Bunların doğuştan mı geldiği yoksa sonradan mı kazanıldığı meselesi ahlak felsefesinin bir başka tartışma konusudur. Doğuştan gelen özelliklerimiz ve farklılıklarımız elbette olmakla birlikte, bunların bir yatınlıktan ibaret olup, iyi (veya kötü) yönde geliştirilmeye açık ve muhtaç olduğu kesindir. Bu durum Divan'daki dizelerde de görülür ve orada iyi huy doğuştan getirilen değil sonradan kazanılan bir özellik olarak anlatılır ve gençler bu yönde gayret sarf etmeye çağrılır:

Baqmas bodun sewüksüz

Burqı yüzi saranqa

Qazgan olıç tüzünlük

Qalsun çawıng yarınqa

Bakmaz halk sevgisiz

Cimri ve asık suratlı kimseye

Oğlum, iyi huy kazan

Adın yarınlara kalsın (yarın da anılsın)” (s. 420)

İyi huyluluk iyimserlikle de bağlantılı görülebilir. İyi huylu insan, etrafındakilere iyilikte bulunur, onların da iyi olduklarına inanır ve gelecekte beklentileri de iyilik yönündedir. İyi huylu insan, realist bir görüş gücüne sahip olmakla birlikte, olaylar ve insanların olumsuz yönlerinden ziyade olumlu yönlerine odaklanır. Bu da onu iyimser kılar. Ancak iyi huylulukla iyimserlik arasındaki ilişki sadece tek yönlü değil, karşılıklı bir etkileşim tarzında olsa gerektir. İyi huyluluk insanı daha iyimser yapar, iyimser olmak da insanın daha iyi huylu olmasına katkı sağlar. Divan'da iyimserlik bağlamında birçok ata sözüne de rastlanmaktadır. Örneğin birinde şöyle denmektedir: *“emgek eginde qalmas: Zorluklar yoksunların ve eziyet çekenlerin omuzlarına yüklenmiş kalmaz. Bu atasözü Cenab-ı Hakk'ın ayetine benzer: 'Evet, her güçlülükle beraber bir kolaylık vardır' [K. 94:6].”* (256) Bir başka atasözünde de, *“qaynar ögüz keçigsiz bolmas,”* denir. Yani, *“Çoşkun nehir geçitsiz olmaz. Bu atasözü, şaşkınlık veren bir sorunla karşı karşıyayken, 'bir çıkış yolu olmalı' demek için kullanılır.”* (s. 297, 418) Bu tür atasözleri, yaşamın getirdiği sıkıntılar karşısında insanların kötülük sorunu gibi teolojik/felsefi sorunlar içinde bocalayıp yollarını şaşırma durumlarını önlediği gibi, onların aslında kendi ruhsal gelişimlerine de katkıda bulunan bazı sıkıntıları abartıp, anksiyete içine düşmeleri, kronik depresyonlara girmelerine de engel olur. Özellikle geçim derdinin gereğinden fazla abartılmaması, Allah'ın takdirine güvenilmesi ve geleceğe ümitle bakılması birçok atasözünün ortak noktasıdır. Örneğin bunlardan birinde şöyle denir: *“ağılda oğlaq tugsarı ariqda otı öner: Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter. Bu atasözü 'yaşamsal ihtiyaçlar için kaygı duymama'yı öğütlemek için kullanılır.”* (s. 149) Buradaki 'kaygı duymamak' elbette gamsız, umursuz bir tembel olmak değil, kaygıyı ümitsizliğe ve bunalıma vurdurmadır. İyi huylu insan işlerin iyi gitmesinin iyi bir yolunu bulabileceğine de her zaman inanan, iyimserliğini kolay kolay kaybetmeyen bir insandır. Vicdani yargı gücümüz başta olmak üzere, düşünce, duygu, hayal gücü gibi varlığımızın özünü oluşturan tüm bilişsel yeti ve süreçlerimiz olabildiğince iyi nitelikli ve iyiye yönelimli olmalıdır.

2. Tatlı Dillilik, Doğru Sözlülük ve Ahde Vefa

Erdemlerin başı, başlangıcı nedir? Hangi erdem en önce gelir? Farklı kültürler ve ahlak sistemlerinin bazılarında hikmet, bazılarında adalet ilk erdem

yahut baş erdem sayılır. Divan'da geçen Türk atasözünde ise *“erdem başı til: Erdemin başı dil – iyi konuşmayı bilen kişi saygı görür.”* (s. 260) denmektedir. Erdemin başının dil olarak gösterilmesi, 20. yüzyıl felsefesi açısından bakıldığında sadece bir atasözü değil aynı zamanda bir aforizma, halk bilgeliğinin damıtılmış, rafine edilmiş, saf özü olarak görülmeye layık olsa gerektir. Dilin önemi Kur'an'da da fazlasıyla vurgulanır. Örneğin bir ayette, *“Güzel bir söz, güzel bir ağaç gibidir ki, onun kökü sabit, dalı ise göktedir,”* (14: 24) denilmektedir.

Dille ilgili erdemlerden biri, dedikodu, gıybet ve iftira gibi erdemsizliklerden uzak durulduğu gibi bunun aksine dil nimetini olumlu yönde kullanmak, insanlarla ana iletişim kaynağımız olan dili kullanırken, tatlı dilli, hoş sohbet biri olmak ise, bir diğeri de doğru sözlü olmak ve verdiğimiz sözde durmaktır. Bu konudaki atasözlerinden biri şudur: *“tılın tüğmişni tışın yazmas: Dille bağlanan dişle çözülmez. Bu atasözü, birine sözünde durmasını öğütlemek için kullanılır.”* (s. 602)

3. Ölçülülük, Haddini Bilme ve Adalet

Ölçülülük yahut orta yolda olmak, nerdeyse tüm dinler ve büyük ahlak felsefelerinin en fazla vurgulanan erdemlerin başında gelmektedir. Kur'an başta olmak üzere İslam dininin ölçülülüğe, itidale, aşırı gitmemeye vurgusu da herkesçe malumdur. Divan'daki dizeler ve atasözlerinde de ölçülülüğün Türkler arasında da çok önemli bir erdem sayıldığı ve sık sık tavsiye edildiği anlaşılmaktadır:

“bulgaq üküş bolsa, gaçan bilgin yiter

Yangsaq telim sayrap anı tamgaq qatar

İnsanlar arasında karışıklık çok olursa, aklın yanlış yola sapar

Eğer çok fazla boş konuşma yapılırsa ağzının kurummasından damağın yorulur.

Bu dizeler kişiye konuşmasında ölçülü olmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 205)

Kaşgarlı bu dizenin ikinci kısmını dikkate alarak konuşmada ölçülülüğü öne çıkarmıştır. Ondan önceki kısımda da düşünce, fikir ve yorum gibi teorik konularda da ölçülü olmanın, akli yanlış yola sapmaktan koruyacağı belirtilmektedir. Bu dizeler ve atasözlerinde düşünme ve konuşmada ölçülülüğü öğütleyen sözler olduğu gibi, sevgi ve nefret gibi duygularda da ölçülülüğün önemi vurgulanmaktadır:

“üküş sewinç bulsa, qatıg oxsinur: Çok sevinen kişi, kendisine şiddetli bir keder yaşatacak bir şeyi üzerine çeker. Bu atasözü, ölçülülük telkin eder.” (s. 484) Bu atasözü insanın bir kişiye olan sevgisinde veya buğz edişinde ölçülü olmasını zira bu tavırların zaman içinde değişebileceğini hatta tersine dönüşebileceğini belirten meşhur bir hadisi hatırlatmaktadır. Bu husus şu dizelerde daha belirgin gözükmektedir:

“bulmuş nengig sewer sen

Aqrın angar sevingil

Barmış nengig saqınma

Azraq angar öküngil

Bulduğun zenginliği seversin

Ona ilişkin hoşnutluğunda tereddütlü ol (belki de seni terk eder)

Kaybettiğin zenginliğin arkasından üzülme

Birazcık kederlen (çünkü keder onu sana geri getirmez).” (s. 349)

Düşüncede, dilde ve duyguda ölçülük gibi, davranışta ve tüm eylemlerde de ölçülük öğütleyen atasözleri vardır. Örneğin:

“yogurqanda artuq adaq kösülse üşiyür: Ayak yorgandan fazla uzatılsa üşür. Bu atasözü insana haddini bilmesini öğütlemek için kullanılır.” (s. 326) Günümüzde hala özellikle ekonomik gelir ve geçim dengesini sağlama bağlamında sıkça kullanılan ‘Ayağını yorganına göre uzat’ atasözü buradan geliyor olsa gerektir.

Ölçülü olmak ve haddini bilmek her insan için önemlidir. Ancak haddini bilmek, ölçüyü/haddi aşma imkanı olabilenler için, olmayanlara nispetle daha da önemlidir. Zenginlerin ve başarılı insanların ölçüsüzleşme riskleri daha büyüktür. Divan’daki dizelerden birinde özellikle bu türlere öğüt verilmektedir:

“estip ata anangnıg sawlarını qadırma

Neng qut bulup küwezlik qılınıp yana quturma

Annenin babanın sözlerini işittiğinde öğütlerini geri çevirme

Zenginliğe ve başarıya ulaştığında küstahlık yapma, kendine hakim ol ve haddini bil.” (s. 337)

Buradaki “kendine hakim ol ve haddini bil” sözü de Sokrates başta olmak üzere tüm felsefelerde, mistik öğretilerde, perenniyal bilgeliklerde ve dinlerde var olan “kendini bil” düsturunun açık seçik bir ifadesidir. Zaten bazı yorumlara göre, kendini bilmekten kasıt, haddini bilmektir. Divan’da gerçekten çok sık vurgulandığı görülen ölçülülük konusunu kısa bir atasözü ile bitirelim:

“aş tatğı tuz yogrin yemes: Yemeğe lezzeti tuz verir, (ama) tuz çanakta (tek başına) yenmez. Bu atasözü, insanlara ölçülülük öğütlemek için kullanılır.” (s. 699)

Ölçülüğün irtibatlı olduğu erdemlerin biri de en temel erdemlerin başında gelen adalettir. Adalet, bir bakıma, her hak sahibine hakkını hak ettiği ölçüde vermektir. Kaşgarlı Mahmut da bir atasözünü adalet bağlamında yorumlamaktadır:

“ortuq erden artuq almas: Ortak, ortağından (kârın bölüşümünde) fazlalık almaz. Bu atasözü, birine adaletli olmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 362)

4. Çalışkanlık, Yardımseverlik ve Cömertlik

Türk atasözlerinde çalışkanlık sık vurgulanan erdemlerden biridir. Bunlardan biri şudur: “irig erini yağlıg, ermegü başı qanlıg: Becerikli adamın dudağı yağlı, tembelin başı kanlı – Becerikli adam çok çalıştığı için iyi yemeği ve yağlı eti hak eder, böylece dudakları yağlanır; tembel olan, çalışmaya erinen ise çok dayak yer, bu nedenle başı kanar. Bu atasözü çok çalışmayı ve

tembelliği bırakmayı öğütlemek için kullanılır.” (s. 290) Divan'daki bir dizede de, eğer kişi dünya nimetlerinden yararlanmak istiyorsa, bunun için mutlaka emek vermesi, zahmete girmesi, çalışıp çabalaması gerektiği belirtilir:

“*emgeksizin turgu yoq munda yamu*

Edgüliük körmedip ajun çıkar

Emek çekmeksizin [zahmete girmeden] burada durmak yok

Bir iyilik görmeden dünya biter gider [zaman geçer ve ölüm gelir]. (s. 345)

Bu konudaki bir atasözü de şöyledir:

“tikmeginçe önmes tilemeginçe bulmas: (Ağaç) dikmedikçe büyümez, (erek) aranmadıkça [peşinden koşulmadıkça] bulunmaz [ulaşılmaz]. Bu atasözü, birine, çaba harcamasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 566)

Çalışkanlık, özellikle de genç yaştakilere, gücü kuvveti yerinde olanlara tavsiye edilir, ve gençlikteki çalışmanın ihtiyarlık için sigorta olacağı hatırlatılır:

“*kiçigde qatıglansa ulgadu sewnür*: Gençliğinde çaba sarfeden kimse, yaşlılığında mutlu olur.” (s. 413)

Gençlikte çalışanın ihtiyarlıkta rahatlayacağı motivasyonuna benzer şekilde, yazın çok çalışmak da kışın rahatlama olgusuyla motive edilir:

“*yazın qatıglansa qışın sewnür*: Yazın sıkı çalışın (ve kazanan), kışın sevinir.” (s. 678)

Çalışıp kazanmada ve başarmada hedefin küçük tutulmamasını, büyük ve gerçek hedefler peşinde koşulmasını öğütleyen sözler vardır. Bunlardan birine göre:

“*at tögüzlüki ay bolmas*: atın alınıdaki beyaz leke ayın yerini tutmaz. Bu atasözü, daha büyük bir şeyin yerine geçmesi için küçük bir şey isteyen kimse için kullanılır.” (s. 58)

Çalışkanlık, çok önemli olmakla birlikte, gerek erdem olarak, gerekse başarı aracı olarak tek başına yeterli değildir. Çalışkanlığın, gerek aile ve akrabalar arasında gerek arkadaşlar ve meslektaşlar arasında, gerekse tüm

yurttaşlar ve vatandaşlar arasında yardımlaşma ve dayanışma ile desteklenmesi ve geliştirilmesi gerekir. Bu konudaki atasözlerinden bazıları şunlardır:

“*ingen ingrasa botu bozler*: Dişi deve inleyince yavru deve (yanıt olarak) homurdanır. Bu atasözü akrabaların birbirlerine ihtiyaç duyduklarını anlatmak için kullanılır.” S. 290)

“*tay atıtsa at tınur, ogul eredse ata tınur*: Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir.” (s. 158)

“*arпасız at aşumas, arқасız alp çerig suyumas*: Arpasız at koşamaz, arkasız yiğit dövüşü kazanamaz. Bu atasözü karşılıklı yardımlaşmayı öğütlemek için kullanılır.” (s. 150)

“*ori qopса oguş aqlısur, yağı kelse irmem teprişür*: Yardım isteyen bir çığlık yükselse (bu yardımı sağlamak için) boy bir araya gelir, bir düşman sökün etse (onunla savaşmak için) ülkedeki bütün taifeler toparlanır. Bu atasözü birine akrabalarıyla birlik olmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 361)

5. İyilikseverlik, Konukseverlik ve Barışseverlik

Divan'dan anlaşıldığına göre, o günün Türkleri arasında iyiliğin en üst mertebesi denilecek hal, herkesin bildiği bir atasözü durumundaydı. İyilik yapana, bunun karşılığında iyilik yapmak, iyiliğin en alt derecesi sayılabilir. Kendisine iyilik de kötülük de yapmayan birine, gelecekte iyilik yapabilir beklentisi de olmaksızın yapılan iyilik, öncesine göre bir derece daha üstün olan bir iyilik mertebesidir. İyiliğin en üst mertebesi ise, herhalde, sana kötülük yapana bile iyilik yapmaktır. İşte bu en üst halin, Türkler arasında, bugünkü “sana taş atana sen ekmek at(ver)” atasözüne benzer bir atasözü olduğu anlaşılmaktadır:

“*suw içürmeske süt ber*: (Sana) su içirmeyene içmesi için süt ver – Sana kötülük edene, iyilikle karşılık ver.” (s. 285, 511)

Bu olağanüstü değerdeki atasözü, genel anlamda kötülük yapana da iyilik etmeyi, özel anlamda ise cimrilik edene de cömert davranmayı salık

vermektedir. Buna benzer bir dizede de intikam peşinde koşmayı bırakmak ve elden geldiğince iyilik yapmaya çalışmak öğütlenmektedir:

“*öç kek qamuğ kişining yalnguq üze alim bil*

Edgüliküg ugança elging bile telim qıl

Şunu bil ki insanların intikam isteği bir adamın üzerine yüklenmiş bir alacak gibidir.

Sahip olduğun tüm güçle yapabildiğin kadar iyilik yap.” (s. 368)

İyiliği teşvik etmek için, onun asla unutulup gitmeyeceği, er veya geç karşılığının görülebileceği anlatılır. Divan'da, günümüzde daha sık kullanılan ‘İyilik yap, denize at! Balık bilmezse Hâlık (Allah) bilir’ sözüne benzer bir atasözü geçmektedir:

“*edgülikni suw adaqında kemiş başında tile: (insanlar için yaptığın) iyiliği suyun dibine at, o yine suyun üzerinde görünür olup yüzer.*” (s. 302)

İyilikseverliğin gösterilmesi gereken en yakın alanların başında konu komşuya iyilik gelir. Her şeyden önce komşuya saygılı olunmalı, kötülük edilmemeli, zarar verilmemeli, haksızlık edilmemelidir. Bir atasözünde şöyle denir:

“*böri qoşnısın yemes: Kurt komşusunu yemez. Bu atasözü birine, komşusuna saygı göstermesini öğütlemek için kullanılır.*” (s. 202)

Komşuya sadece kötülük etmemek yetmez; elbette ona iyilik de edilmelidir. İyilik etmek, hediyeleşmek, bir armağan aldığı anda benzeriyle karşılık vermek gibi erdem, görgü ve nezaket kuralları şu dizelerde ne kadar özlü ifade edilmektedir:

“*qoşnı qonum oğışqa*

Qılğıl angar ağırlıq

Ertüt alıp anungıl

Edgü tawar ugurluq

Konuya komşuya iyilik et

Onlara saygı duy

Bir armağan aldığı anda

Onun için iyi bir karşılığı hazırda bulundur.” (s. 248)

Konu komşuya iyilik etmek için varlıklı olmak da gerekmez. Konuğa, komşuya elde ne varsa onunla ikramda ve cömertlikte bulunulmalıdır. Bu anlama gelen bir atasözü şöyledir:

“*anuç utru tutsa yoqqa sunmas: Hazır olan öne konya yok sayılmaz – hazırda olan yemek konuğun önüne konursa yemek verilmemiş sayılmaz. Bu atasözü bir insana ev sahibi olarak verebileceği her şeyi vermesini öğütlemek için kullanılır.*” (s. 144, krş. 637, 651)

İyilikseverlik ve konukseverliği tamamlayan erdemlerden biri de barışseverlik olsa gerektir. Zira, insanın olduğu yerde az çok tartışmalar da olabilecektir. Önemli olan bunları küslüğe, kavgaya, şiddete, savaşa dönüştürmemek, olabildiğince barıştan yana olmak ve barış halini sürdürmeye çalışmaktır. Bu bağlamda, anlamları birbirine yakın iki özlü atasözü dikkati çekmektedir:

“*otug odguç birle öçürmes: Ateş alevle söndürülmez. Bu, halk arasındaki karmaşa, benzer bir karmaşayla çözülmez, ancak barışın inşasıyla durulur anlamına gelir.*” (s. 369)

Qanıq qan birle yumas: Kan, kanla yunmaz [yıkılmaz]. Bu, ‘halk arasında meydana gelen kargaşa, itaatsizlik ancak barışçı yöntemlerle dindirilir’ demektir.” (s. 396, 706)

Bu olağanüstü değerlerde sözler, kinin, intikamın ve kan davalarının çözüm olmadığını gösteren evrensel ilkelerdir. Divan'da tüm ülkeyi veya tüm insanlığı kaplayacak aydınlanma, refah, barış ve mutluluk ütopyaları harikulade dörtlüklerle dile getirilmektedir:

“*endik kişi tetilsün*

El töri etilsün

Toqlu böri yetilsün

Qadgu yeme sawulsun

(Öyle ki) şaşkın kişi ayılsın
 Ülkeye refah yayılsın
 Kurt kuzuyla birlikte güdülün
 Kaygı bizi terk etsin.” (258)

6. Sabır, Cesaret ve Affedicilik

Divan'da aceleci ve sabırsız olmamakla, aksine sabırlı, sebatlı ve soğukkanlı olmakla ilgili de pek çok güzel şiir ve atasözü vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“kelse qalı qatıqlıq erter teyü seringil
 Ödleg ışın bilip tur ança angar tirengil

Zorluklar ve sıkıntılarla baş başa kaldığında, sabırlı ol ve bunların geçeceğini söyle

Zamanın oyunlarını bil ve her felaketin ardından üzüntüye kapılma.” (s. 392)

“*erke mung tegir tag sengiringe yel tegir*: Adama sıkıntı değer, dağın zirvesine yel değer. Bu atasözü, tıpkı dağın zirvesine vuran yel gibi insana sıkıntı gelebileceği, ancak yel gidince dağın zirvesinin yerinde kalacağı anlamına gelir.” (s. 346)

“*buşmasa boz quş tutar, ewmese ürüing quş tutar*: Sıkılmayan (avcı) ak doğan yakalar, acele etmeyen (avcı) ise en iyi doğanı yakalar. Bu atasözü birine, hedefine ulaşmak için soğukkanlı davranmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 210)

Sabırlılık, tembelliğin ve pısrıklığın göstergesi olmadığı gibi cesaretsizliğin ve korkaklığın gerekçesi de değildir. Sabırlı insan aynı zamanda cesurdur ve yeri geldiğinde gözünü budaktan sakınmaz. Cesaret Türklerde doğal bir hal gibi gözükmektedir:

“*teğirmende tugmuş sıçgan kök kökreginge qorqmas*: Değirmende doğan şıçan, gök güreldiğinde korkmaz. Bu atasözü pek çok zorlukla boğuşmuş bir kimsenin küçük bir şeyden korkmayacağını anlatmak için kullanılır.” (s. 320)

Cesaret ve güçlülük de affetmeye, bağışlamaya, hoşgörmeye engel değildir. Güçlü insanlar, gerektiğinde, affedip untabilmeli, hoşgörüp bağışlayabilmeli ve hatta gerektiğinde de kendisi özür dileyebilmelidir. Bu bağlamdaki birkaç mısra veya atasözü şöyledir:

“*ol keçişni suw eletti*: Sel o geçidi yok etti. Bu atasözü geçmişte kalan ve artık ulaşılmaması olanaksız olan şeyleri anlatmak için kullanılır.” (s. 297)

“*ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz bolmas*: Dumansız ateş olmaz, (benzer bir şekilde) günahsız genç yoktur.” (s.680, 611)

“*ot tese ağız köymes*: Ateş demekle ağız yanmaz. Bu atasözü söylediği bir sözden dolayı özür dileyen biri için söylenir.” (s. 363)

“*Kelse kişi atma angar örter kül-e*

Baqqıl angar edgülikün azgın küle

Bir kişi sana gülerken yaklaşırsa onun yüzüne sıcak küller atma (onu utandırma)

Onu saygıyla ve güleç bir yüzle karşıla.” (s. 248, krş. 676)

Divan'da Türkler arasındaki erdemlerle ilgili şiirler ve atasözleri elbette bunlarla sınırlı değildir. Zaten Kaşgarlı Mahmud'un kendi ifadesine bakarsak Türklerin “güzellik, zariflik, incelik, terbiye, hürmet, büyüklere saygı, sadakat, tevazu, haysiyet ve cesaret gibi her biri sayısız methi mazur gösterecek erdemlerini zikretmeye gerek yoktur.” (s. 606) Biz yine de azıcık bir kısmını zikretmiş olduk; şimdilik bu kadarı yeterli görülebilir.

Divan'daki şiirler ve atasözlerinde yerilen erdemsizlik örnekleri bulmak da mümkündür. Bunlardan bazıları aşağıda bir araya getirilmiştir.

4. Bazı Erdemsizlikler

1. Tembellik

“*ermegüke eşit art bolur*: Tembele eşik dağdaki geçit gibi gelir.” (s. 152)

“*ermegüke bulut yük bolur*: Miskin kişiye bulut (bulutun gölgesi) bile yük olur.” (s. 263)

2. Korkaklık

“köni barır keyikniğ közinde adın başı yoq: Dümdüz giden [hiçbir tehlikeye girmeyen] geyiğin gözünden başka yarası yoktur – ve elbette gözün gerçek bir yarar olmadığı bizim için aşıkardır. Bu atasözü tehlikeli bir işte başarısız olan birini paylamak için kullanılır.” (s. 175)

3. Tamahkarlık

“eren qamug artadı nengler udu

Tawar körüp üsleyü eske çoqar

Mala tamah etmek yüzünden adamların ahlakı bozuldu

Bir zenginlik gördüklerinde, leşe üşüşen akbabalar gibi ona saldırıyorlar.” (s. 240)

4. Acelecilik

“bor bolmadıp sirke bolma: Şarap olmadan sirke olma. Bu atasözü, yaşlı bir adamın gibi davranan çocuğu anlatmak için kullanılır.” (s. 195) Aceleci olmamakla ilgili başka atasözleri için bkz. S. 263, 265, 610.

5. İnatçılık

“boşlaqlansa boxesuglanur: Meselelerde pervasızca davranan ve öğüt verenlere karşı koyan adamın eli boynuna bağlanır. Bu atasözü kendi görüşlerini inatla savunan kişileri anlatmak için kullanılır.” (s. 197)

6. Hoşgörüsüzlük

“yılan kendü ergisin bilmes tewe boynun egre ter: Yılan kendi eğrisini bilmez, devenin boynuna eğri der. Bu atasözü aynı ayıbın kendisinde de olmasına bakmayıp başka birini bu ayıp nedeniyle kınayan kimse için söylenir.” (s. 251)

7. İsrâf

“tawgaç xannıg torqusı telim tenglemedip bıçması: Çin Hakanının ipeği çoktur, ancak (kumaş yapmak için) kesmeden önce (o bile) ölçer. Bu atasözü, birine, israftan kaçınmasını ve ölçülü olmasını öğütlemek için kullanılır.” (s. 581)

8. Bilgelik

Divan'da erdem ve bilgelik arasında yakın bir ilişki olduğu görülür. Bilgelerin erdemli olduğu varsayılır ve bilgilerden erdem öğrenilmesi ve öğrenilen erdemın uygulanması sık sık tavsiye edilir:

“bilge erik edgü tutup sözün işit

erdemini öğreniben ışqa sür-e

Bilge kişiyi iyi tut, onun kelimını dinle

Erdemini öğren ve bunu [öğrendiğini] uygula” (s. 188)

“Bilge eren sawların algıl öğüt

Edgü sawıg edlese özke singer

Bilge adamın kelimını öğüt olarak al

(Çünkü) içinde yaşatmayı bilersen güzel kelim (hikmet olarak) gönlüne kök salar.” (s. 477)

“üs es körüp yüksek qalıq qodı çoqar

Bilge kişi öğüt berip tawraq uqar

Akbaba avını gördüğü zaman yüksekte olduğu havadan aşağıya iner

Bilge kişinin avı ise öğüttür, onu duyduğu zaman (ezberler ve) anlar.” (s. 717)

“idimmi ögermen

Biligni bögermen

Köngülni tügermen

Erdem üze türlünür

Tarıma şükrederim (ihşan ettikleri için)

Yetkinliğimi [hikmeti] çoğaltırım (onun inayetiyle)
Gönlümü (bununla) düğümlerim
(Çünkü) gönlüm erdemle dürülür." (609)

Bilgelik peşinde koşulmalı, bunun için bilgilerden öğüt alınmalıdır ve bunlar sabırla uygulanmalıdır; ama bilge olmadan da bilgelik taslamaya kalkışılmamalıdır. Gerçek bilgelik, şarlatanlık ve sahtekarlık değil, sınamalardan ve denemelerden başarıyla geçmiş olan bilgeliktir. Bilgi ve bilgelikle ilgili çok güzel öğütlerden biri de aşağıdaki dizelerde görülür:

"erdem tile örgeci ben bolma küwez

erdemsizin ögünse engmegüde enger

Bilgiyi ve bilgeliği ara ve bunları öğren, asla öğrenme konusunda çok kibirli olma

Öğrenmeden bilgeliğe ve eğitime sahip olduğunu iddia eden (kimse), sırandığı zaman serseme dönecektir." (s. 370)

Bununla birlikte bilge olmak demek, her şeyi bilmek ve hiç yanılmamak demek de değildir. İnsanoğlu, bilge de olsa aklının ve bilgisinin sınırı olabilecek ve hatta bazen yanılabilir de, bu kadarını normal görmek gerekir. Zira,

"yazmas atım bolmas, yangılmas bilge bolmas: Hiç ıskalamayan atıcı olmaz (ve benzer bir şekilde) hiç yanılmayan bilgin yoktur." (s. 678)

Bilge olmanın yollarından biri gerçek bilgilerden bilgi öğrenmek, öğüt almak ve onları hayatında uygulamaksa, bir diğeri de kendi aklını kullanmaktır. Düşüncede, davranışta ve sözde yanılmamayı sağlayan en güvenilir kaynakların ve ölçütlerin başında aklımız gelmektedir. Yanılmayı minimuma indirmek isteyen, aklını kullanmayı maksimuma çıkarmalıdır. Nitekim bir başka atasözünde şöyle denmektedir:

"ula bolsa yol azmas bilig bolsa söz yazmas: Bozkırda işaret (irem) varsa yol şaşırılmaz, kişiye akıl varsa sözünde yanılmaz." (s. 618)

Bilge adam özgürlüğüne de düşkün adamdır. Bunu hem hak etmiştir hem de korumaya özen gösterir. Bilge, sıradan biri değildir, sürüden biri de olmaz:

"öküz adaqı bolgınça buzağı başı bolsa yeg: Öküz ayağı olmaktansa, buzağı başı olmak yeğdir. Bu atasözü, kendi kendini yönetmenin, başka birine itaat etmekten daha iyi olduğunu belirtmek için kullanılır." (s. 373)

Bilgelik, zenginlikle çelişen bir şey değildir. Bilge adam, saç-sakalı birbirine girmiş, üstü-başı perişan, tembel tembel dolaşıp bilgelik taslayan biri değildir. Gerçek bilge, imkanlar nispetinde bilgeliğini zenginlikle de destekleyen biridir. Belki de bu sayede bilgeliği daha geniş kitlelere ulaşabilecek, daha çok sayıda insan üzerinde olumlu etkiler bırakabilecektir. Aşağıdaki dizelerde bu açıkça belirtilir:

"ulugrı tiler men

Tawarın yöler men

Tilekni bular men

Yılıqım angar üplenür

Ululuk [bilgelik] aradım

(Ve onu) zenginlikle [zaferle] destekledim

Dileğime ulaştım

(Böylece zenginliğim ve) hayvanlarım yağmalanır." (s. 704)

Bilgelik ve erdem zenginlikle çelişmemekle aksine onları destekleyebilmekle birlikte, bu nitelikleri taşımayan salt zenginlikten çok daha değerlidirler. Dolayısıyla bilgelik ve erdem uğruna gerektiğinde harcama yapmaktan ve her türlü fedakârlıktan da kaçınılmamalıdır. Zira, son sözü Kaşgarlı'ya ya da onun bize kadar ulaştırdığı Türk şiirindeki bilgeliğe bırakmak için sonuç olarak da belirtmek gerekirse, erdem ve bilgelik, bir insanın sahip olabileceği, çocuklarına miras bırakabileceği, milletine ve insanlığa armağan edebileceği en değerli hazinelerin başında gelmektedir. Nitekim bilgelik, 11. yüzyıl Türk'ü için sahip olduğu belki en değerli varlık olan "ak yeveli atından" bile değerlidir – ve dileriz hep öyle kalır:

“biligni ederdim

Bügüni üdürdüm

Özümnü adırdım

Yagıl atım yazlınur

Bilgi ve bilgeliği (hikmeti) aradım

Bilge kişiyi [olmayı] seçtim

(Bu nedenle) kendimi (halkın arasından) ayırdım

(Uğraşım yolunda) ak yeleli atım azat olur.” (s. 211)

Sonuç

Metaetiğin “Niçin ahlaklı olmalıyız?” konusundaki temel sorusu ile ilgili Divan’da bulunan cevaplar, erdemli insanın uğurlu, erdemsizin uğursuz olacağı; erdemliliğin bireyi psikolojik ve manevi bunalımlardan kurtarıp, iyimser, iyiliksever, yüce gönüllü ve olgun bir kişiye dönüştüreceği; ahlaklılığın kişinin ailesini, toplumunu ve gelecek kuşakları da olumlu yönde etkileyeceği gibi gerçekten cevap olarak tatmin edici ve ahlaklı olmaya teşvik edici gerekçelerdir. “Nasıl ahlaklı olmalı ve öyle kalmalıyız?” şeklindeki ikinci önemli soruya cevap olarak da, Divan’da, ahlaki öğüt almak, nasihatları kulak verip uygulamaya geçirmek, ‘öğütlü bilgi’ peşinde olup ahlaken meyve verir hale gelmek, belli bir ahlak sistemine bağlı kalmak, ahlaklı kişilerden yoldaşlar edinmek, farklı kültürler içinde yaşamak zorunda kalsak bile ahlakımızın veya töremizin özüne bağlı kalmayı sürdürmek gibi son derece etkili ve geçerli yöntemler salık verilmektedir.

Divan’da övülen erdemlerden bazılarını şu başlıklar altında gruplandırmak ve özetlemek mümkündür: İç güzelliği, iyi huyluluk ve iyimserlik; tatlı dillilik, doğru sözlülük ve ahde vefa; ölçülülük, haddini bilme ve adalet; çalışkanlık, yardımseverlik ve cömertlik; iyilikseverlik, konukseverlik ve barışseverlik; sabır, cesaret ve affedicilik. Bu kitapta yerilen erdemsizliklerden bazıları da, tembellik, korkaklık, tamahkarlık, acelecilik, inatçılık, hoşgörüsüzlük, israf, vb.dir.

Divan’da, bilgeliğin erdemle yakından ilişkili olduğu ve bilge kişilerin erdemli olduğu varsayılır; halka ve özellikle gençlere de bilgilerden erdem ve bilgelik öğrenilmesi tavsiye edilir. Bilge olmadan bilgelik taslayanlar eleştirilir ve yapılacak sınamaların bu kişilerin foyasını kolayca ortaya çıkaracağı uyarısında bulunulur. Gerçek bilge kişi, aklını iyi kullanmasını bilen, geniş bilgi ve engin tecrübe sahibi olan, davranış ve eylemlerinde erdemlilikten ayrılmayan, bağımsızlık ve özgürlüğüne düşkün olan, imkanlar elverirse bilgeliğini zenginlikle de destekleyen, bilgelik hazinesini gelecek kuşaklara aktarmak için elinden gelen gayreti gösteren ideal bir insan olarak tasvir edilir.